

دوفصلنامه علمی مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی (فروغ وحدت)
سال پانزدهم / دوره جدید / شماره ۵۲ / پاییز و زمستان ۱۳۹۸
صص ۵-۱۹ (مقاله پژوهشی)

ابوبکر بیهقی و شعب الإیمان

• حامد شریعتی نیاسر

استادیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسئول)

hshariati@ut.ac.ir

• مجید معارف

استاد گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه تهران

maaref@ut.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۸/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۲/۱۲

چکیده

ابوبکر احمد بن حسین خسروجردی بیهقی از محدثان و عالمان معروف اهل سنت در قرنهای چهارم و پنجم قمری و دوران طلایی حدیث اهل سنت است. وی از مروجان و احیاگران مکتب شافعی است و کتابهای «السنن الکبری»، «معرفة السنن والآثار» و «السنن الصغیر» وی اعتبار والایی نزد اهل سنت دارند. اثر دیگر وی «شعب الإیمان» است که با توجه به حدیث مهمی از پیامبر (ص)، در بیان تعداد شعبه‌های ایمان نوشته شده است. این کتاب جامعی از روایات اعتقادی و اخلاقی است که وی آن را با الهام از کتاب المنهاج حلیمی در ۷۷ باب تنظیم کرده است. از ویژگیهای برجسته آن، ذکر اسناد و طرق احادیث به همراه اشاره به طریق تحمل، نقد سندی و محتوایی احادیث، شناسایی احادیث جعلی و پرهیز از نقل آنها، تبویب و دسته‌بندی احادیث و تبیین و توضیح آنها، بیان نکته‌های غریب الحدیثی، و ذکر پاره‌ای از گزارشهای تاریخی است که این اثر را از دیگر آثار مشابه خود متمایز ساخته است.

کلیدواژه‌ها: بیهقی، شعب الإیمان، جامع حدیثی، جوامع روایی اهل سنت، کتاب المنهاج حلیمی.

مقدمه

در تاریخ حدیث دوره‌های گوناگونی از جمله دوران متقدمان و متأخران وجود دارد. در این میان دوره متأخران اهل سنت؛ یعنی قرنهای چهارم و پنجم قمری به بعد، دوران طلایی در حدیث اهل سنت به لحاظ تدوین و تألیف کتابهای حدیثی به شمار می‌آید که پیدایش جوامع مهم حدیثی، یکی از نتایج این دوران است، گرچه تا قبل از آن؛ یعنی در دوران اقدمین و قبل از تدوین صحاح سته نیز کتابهایی با نام جوامع نظیر جامع معمر بن راشد ازدی یا مصنف عبدالرزاق صنعانی - که از آن هم به عنوان جامع یاد می‌شود - وجود داشت.

جوامع حدیثی همان‌طور که از نام آن هم پیدا است، به کتابهایی مشتمل بر احادیث رسیده در موضوعات گوناگون گفته می‌شود که در دسته‌بندی این موضوعات بین دانشمندان علم حدیث اتفاق نظر وجود ندارد، به طوری که برخی حتی کتابهای حدیثی با موضوعات خاص، نظیر احکام فقهی و غیره را نیز در زمره جوامع حدیثی به شمار آورده‌اند. بر مبنای تعریف اخیر، گستره عنوان جامع حدیثی، توسعه یافته و کتابهای زیادی را شامل می‌شود که از سوی مؤلفان نام جامع به خود گرفته‌اند و یکی از آنها، کتاب بسیار مهم و تأثیرگذار شعب الایمان تألیف ابوبکر احمد بن حسین بیهقی است که خود آن را «الجامع المصنف فی شعب الایمان» نامیده و شامل احادیث اخلاقی و اعتقادی است.

با توجه به جایگاه بیهقی در میان محدثان اهل سنت و اهتمام فراوانی که به آثار وی شده است، معرفی این کتاب می‌تواند بیانگر گوشه‌ای از تلاش محدثان اهل سنت در حفظ و تدوین حدیث بوده و تبیینی از شیوه کار آنها به ویژه در دوران طلایی حدیث باشد. در این مقاله سعی شده تا با مراجعه به این کتاب و دیگر آثار بیهقی و شروح مختلف و مقدمه‌های نوشته شده بر آنها، این اثر ارزشمند حدیثی معرفی شود.

شرح حال بیهقی

ابوبکر احمد بن حسین بیهقی، فقیه شافعی و از محدثان بزرگ و نام‌آور اهل سنت در سده چهارم و پنجم قمری است. وی به سال ۳۸۴ق در خسروجرد به دنیا آمد و در بیهق رشد یافت، اما اصل خاندانش از شامگان نیشابور بود. بیهق ناحیه گسترده‌ای از نواحی نیشابور بود که فضلا، علما، فقها و ادبای بسیاری در آن رشد یافتند. وی حافظه‌ای بسیار قوی داشت و در حفظ حدیث و استواری در آن، یگانه روزگار خویش بود. علمای رجال و تراجم نیز وی را به قدرت حفظ و جامعیت علمی و حسن تصنیف ستوده‌اند.^۱

او در پایان سفرهای علمی خود، به خسروجرد رفت و اولین اثرش را در سال ۴۰۶ق نگاشت. وی سپس در سال ۴۴۱ق برای نشر علم به نیشابور دعوت شد و به املاي کتاب معروف *معرفه السنن والآثار* پرداخت و سرانجام در سال ۴۵۸ق در سن ۷۴ سالگی در این شهر درگذشت.^۲ بیهقی از جهت دیدار با مشایخ بزرگ حدیثی و اخذ حدیث از آنان و نیز کثرت تألیفات علمی، در ردیف دانشمندان پرکار اهل سنت به شمار می‌آید.

۱) مشایخ و شاگردان بیهقی

بیهقی از اساتید بسیاری علم آموخته است، شمار شیوخ و اساتید وی را افزون بر ۱۰۰ تن دانسته‌اند که همگی از بزرگان قرن چهارم و نیمه اول قرن پنجم قمری بودند.^۳ وی فقه را از ابوالفتح ناصر بن حسین عمری (د ۴۴۴ق) و ابوالقاسم فورانی - که خود شاگرد بیهقی در علم الحدیث بود - فرا گرفت.^۴

۱. سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۱۶۷.

۲. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۳. برخی این تعداد را بر مبنای استقرای تألیفات مهم بیهقی از قبیل: *السنن الکبری، السنن الصغیر، معرفه السنن والآثار، و الجامع لشعب الایمان*، حتی تا بیش از ۲۰۰ نفر دانسته‌اند (*السنن الصغیر*، ج ۱، ص ۲۹، مقدمه قلجی).

۴. در واقع شاید بتوان گفت: نوعی معامله پایاپای علمی بوده که بیهقی حدیث را به او و وی نیز فقه را به بیهقی تعلیم داده است.

حدیث داشته است.^{۱۲}

بیهقی شاگردان زیادی داشته است که برخی از آنها عبارتند از: ابوعلی انصاری، نوه او ابوالحسن عبیدالله بن محمد بن احمد، ابوعبدالله فزاری، ابوالقاسم شحامی،^{۱۳} ابوالمعالی محمد بن اسماعیل فارسی، عبدالمنعم قشیری و اسماعیل پسر بزرگ بیهقی. سمعانی ۱۰ نفر از شاگردان بیهقی را دیده و از آنها حدیث شنیده است و برخی از اسناد روایی ذہبی (د ۷۴۸ق) نیز به بیهقی منتهی می‌شود.^{۱۴} برخی از محققان مدعی هستند گرایش بیهقی به وطن خود؛ یعنی بیهق، در خلال آثار او چشمگیر است و او کوشش داشته تا میراث حدیثی بیهق را بزرگ نماید. از این رو، در آثارش بارها سندهایی ارائه کرده است که در سلسله مشایخ آنها، دو یا سه محدث از مردم بیهق جای داشته‌اند.^{۱۵} با این حال با مراجعه به مستند این پژوهشگران، چیزی جز یک مورد یافت نشد و آن عبارت بود از حدیثی که تنها دو نفر از اهالی بیهق در سند آن قرار دارند.^{۱۶} بنابراین به نظر می‌رسد ذکر یک مورد و تعمیم آن و استخراج قاعده‌ای کلی بر این مبنا، نمی‌تواند ملاک درستی برای چنین قضاوتی باشد.

۲) شخصیت علمی بیهقی

بیهقی شافعی مذهب بوده و به‌خاطر علاقه بسیاری که به این مذهب و شخص شافعی داشته، در آثار متعدد در مقام دفاع از شافعی و مکتب او برآمده است.^{۱۷} با این حال به عقیده برخی از محققان، وجود

ابوعبدالرحمن سلمی (۳۰۳-۴۱۲ق)، عبدالملک بن ابی‌عثمان خرگوشی نیشابوری (د ۴۰۷ق)، سهل بن محمد صلحوی (د ۴۰۴ق) و ابن‌فورک انصاری اصفهانی^۵ (۳۳۲-۴۰۶ق) از جمله مهم‌ترین اساتید وی می‌باشند.

بیهقی همانند رسم حافظان حدیث پیش از خود، ابتدا از سن ۱۵ سالگی به مسافرت‌های حدیثی به نواحی مختلف سرزمینهای اسلامی و فراگیری و جمع حدیث پرداخت و سپس مرحله تدوین و تصنیف را آغاز کرد.^۶ وی برای فراگیری حدیث و علوم آن، به شهرهای متعددی در خراسان، عراق، حجاز و جبال سفر کرد،^۷ از جمله نوقان، اسفراین، طوس، مهران، اسدآباد همدان، دامغان، اصفهان، ری، طبران، نیشابور، رودبار، بغداد، کوفه و مکه.^۸ بنابراین می‌توان احتمال داد که وی در این سفرها به‌خصوص در شهرهایی مانند بغداد و کوفه که دیار عالمان شیعه بوده است، با آنها دیدار داشته و از آنان حدیث شنیده باشد، چنان‌که برخی ابوعبدالله غضائری را در زمره مشایخ وی ذکر کرده‌اند.^۹ همچنین وی در حدیث، از شاگردان بزرگ و برجسته حاکم نیشابوری بود، گرچه برخی گفته‌اند که در انواع دانشهای دیگر بر او برتری داشته است.^{۱۰} وی از حاکم بیش از دیگر مشایخ خود نقل خبر کرده است، گرچه برخی نیز گفته‌اند وی از ابوالحسن محمد بن حسین علوی بیشتر روایت کرده است.^{۱۱} وی از ابوالفتح حفار (د ۴۱۴ق) نیز استماع

۵. بیهقی در کتاب شعب الإیمان احادیث بسیاری را به نقل از او آورده است.

۶. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۱۳، مقدمه دمردش.

۷. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۸. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۱۱، مقدمه دمردش.

۹. همان، ج ۱، ص ۱۵، مقدمه دمردش.

۱۰. نک: سیر أعلام النبلاء، ج ۱۸، ص ۱۶۷.

۱۱. برای آگاهی بیشتر از مشایخ بیهقی و نیز شهرهایی که در آنها به فراگیری حدیث پرداخته است رک: السنن الصغیر، ج ۱، مقدمه قلعجی.

۱۲. الأعلام، ج ۸، ص ۹۲.

۱۳. وی یکی از راویان کتاب شعب الإیمان استاد خویش است.

۱۴. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۱۵. «ابوبکر بیهقی»، ج ۱۳.

۱۶. «اخبرنا ابوعبدالله بن عبدالله السدیری انبأنا ابوحامد الخسروجردی، حدثنا داود بن الحسین الخسروجردی، ثنا حمید بن زنجویه، ثنا ابوشیخ الحرانی، ثنا محمد بن سلمه عن محمد بن اسحاق عن سعید بن یسار قال: ...» (شعب الإیمان، تصحیح زغلول، ج ۱، ص ۸۴، ح ۷۴).

۱۷. همان، ج ۱، ص ۱۶، مقدمه بنداری.

راویان صوفی مسلکی چون ابو عبدالرحمن سلمی و عبدالله بن یوسف اصفهانی در شمار شیوخ بیهقی و نیز خواجه عبدالله انصاری و عبدالمنعم قشیری در شمار راویان او، نشان از گونه‌ای پیوند او و صوفیه دارد. همچنین گرچه بیهقی در تعریف زهد بر احادیث نبوی تکیه دارد، اما نقل اقوال زهاد و صوفیانی چون حسن بصری، مالک بن دینار، ذوالنون مصری، رابعه عدویه و صفار بغدادی نیز می‌تواند تأییدی بر نظر پیش‌گفته باشد.^{۱۸}

وی در حوزه کلام نیز تبحر داشت و آثاری از جمله کتاب *دلایل النبوة*^{۱۹} به وی منتسب است. نمونه‌ای از باورهای کلامی وی، دیدگاه او در خصوص شفاعت در قیامت است. وی ضمن مباحثی از کتاب خود در جلد اول، «باب فی حشر الناس بعد ما یبعثون من قبورهم»، به‌طور مبسوط درباره شفاعت و مقام محمود بحث کرده است و با استناد به آیاتی از قبیل «إِلَّا مَنْ ارْتَضَىٰ مِنْ رَسُولٍ»^{۲۰} و «وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَىٰ»^{۲۱} چنین می‌گوید: «ثم التعذیب لا یكون مؤبداً بدلیل اخبار الشفاعة و ما ورد فی معناها من کتاب الله عزوجل»؛ یعنی این عذاب کردن، به دلیل آیات قرآن و نیز روایات وارده در باب شفاعت، ابدی نخواهد بود.

بیهقی علاوه بر فقه، اصول و حدیث، به علم رجال نیز آگاهی داشته و گرچه کتاب مستقلی در علم رجال برای او گزارش نشده، اما در آثار خود و از جمله *شعب الایمان* به تضعیف و توثیق برخی از راویان پرداخته است. وی در عین وسعت دایره حدیث‌شناسی، از برخی آثار برجسته اهل سنت مانند *سنن نسائی*، *سنن ابن‌ماجه* و *سنن ترمذی* بی‌بهره بوده، گرچه از *سنن ابی‌داود* با اسناد عالی

۱۸. رک: «ابوبکر بیهقی»، ج ۱۳.

۱۹. برای آگاهی در خصوص این کتاب نک: «ابوبکر بیهقی و دلایل النبوة».

۲۰. جن، ۲۷.

۲۱. ضحی، ۵.

اطلاع داشته است.^{۲۲}

۳) آثار و تصنیفات بیهقی

بیهقی به کثرت تألیف شهرت داشته و در موضوعات مختلفی چون فقه، حدیث و عقاید، بالغ بر ۴۰ اثر^{۲۳} برای وی ذکر شده است.^{۲۴} اکثر آثار بیهقی رنگ حدیثی و فقهی دارد و او در آنها به شیوه معمول در مصنفات قدیمی، حدیث را با فقه الحدیث به صورت توأمان آورده است.^{۲۵} وی نیز به روش محدثان دو قرن چهارم و پنجم، احادیثی را که محدثان پیشین کمتر به آنها توجه کرده بودند، در قالب تألیفات جدید تدوین کرد^{۲۶} و با توجه به آنکه در اثنای روایات، به ذکر آراء سلف صحابه و تابعان پرداخته است، کتابهای او به‌ویژه *السنن الکبری*، *السنن الصغیر* و *شعب الایمان* منابع قابل اطمینانی برای پی‌بردن به این نظرات می‌باشند.^{۲۷}

بیهقی همچنین چند کتاب مستقل در جمع آراء شافعی دارد و علاوه بر آن در کتابهای حدیثی او، نیز فتاوی شافعی محور انتخاب روایات شده است.^{۲۸} از آثار مهم حدیثی او می‌توان به کتابهای *السنن الکبری*،^{۲۹}

۲۲. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۲۳. برخی این رقم را بالغ بر هزار جزء دانسته‌اند (*الوافی بالوفیات*، ج ۶، ص ۲۲۰). این رقم، اگرچه شاید کمی مبالغه‌آمیز به نظر می‌رسد، اما جای تعجب هم ندارد؛ زیرا وی ۷۴ سال عمر کرد و از اولین بار که در سن ۱۵ سالگی به فراگیری حدیث پرداخت، تا پایان عمر، شیوخ بسیاری را ملاقات کرد و تمام عمر خود را صرف تصنیف و تألیف نمود (نک: کتاب *الزهد الکبیر*، ص ۳۶، مقدمه حیدر، *السنن الصغیر*، ج ۱، ص ۷۱، مقدمه قلجی؛ *شعب الایمان*، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۱۸، مقدمه دمردش).

۲۴. نک: *شعب الایمان*، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۱۸، مقدمه دمردش؛ *السنن الصغیر*، ج ۱، صص ۶۸-۷۰، مقدمه قلجی. نیز نک: «آثار ابوبکر احمد بن حسین بیهقی».

۲۵. *جوامع حدیثی اهل سنت*، صص ۲۱۷ و ۲۱۸.

۲۶. مباحثی در تاریخ حدیث، ص ۳۴.

۲۷. *شناخت حدیث*، ص ۱۱۴.

۲۸. به گفته برخی از پژوهشگران، وی اولین کسی است که نصوص شافعی را در ۱۰ مجلد گردآوری کرده است (نک: کتاب *الزهد الکبیر*، ص ۵۹، مقدمه حیدر).

۲۹. جامع‌ترین کتاب احادیث فقهی با حدود ۲۲۰۰۰ حدیث که با استفاده از ۷۴ مرجع قبل از خود تدوین شده است.

جز آنکه شافعی بر او منت دارد، مگر ابوبکر بیهقی که به دلیل انجام تصنیفات متعدد در نصرت مذهب شافعی، وی بر او منت دارد.^{۳۴} بیهقی در گردآوری آثار شافعی بر دیگران پیشی گرفت و کامل‌ترین شرح از آرای شافعی در آثار وی یافت می‌شود که از جمله می‌توان به کتاب *نصوص الشافعی* در ۱۰ مجلد اشاره کرد.^{۳۵} بدین جهت ابن‌خلکان و سبکی به نقل از ذهبی، او را اولین گردآورنده آثار شافعی می‌دانند و شاید منظور این بوده که هیچ‌کس قبل از او، آثار شافعی را در یک مجموعه عظیم جمع نکرده است.^{۳۶} از پسر بیهقی شیخ القضاة ابوعلی نقل شده که گفته است: پدرم برایم چنین نقل کرد: هنگامی که تألیف کتاب *معرفة السنن و الآثار* را شروع کرده و بخشهایی از آن را به پایان بردم، یکی از دوستان صالح من فقیه ابامحمد احمد بن علی گفت که شافعی را در خواب دیده، در حالی که اجزائی از این کتاب را در دست داشته و می‌گفته است: هفت جزء از کتاب احمد را کتابت کردم یا خواندم. صبح همان روز نیز، دوست دیگرم عمر بن محمد، شافعی را در خواب دیده که در مسجد جامع خسروجرد بر تختی نشسته و می‌گفته است: امروز از کتاب احمد، فلان و فلان مطلب را استفاده کردم. همچنین پسر بیهقی می‌گوید: از پدرم شنیدم که می‌گفت از ابامحمد حسین بن احمد سمرقندی از ابوبکر محمد بن عبدالعزیز مروزی شنیده که می‌گفته است: در خواب دیدم که تابوتی از نور را به آسمان می‌برند. گفتم این چیست؟ گفتند اینها تصانیف بیهقی است.^{۳۷}

با این حال، برخی نیز به مخالفت با بیهقی برخاستند. از جمله شیخ علاءالدین علی بن عثمان معروف به ابن‌ترکمانی حنفی (د ۷۵۰ق) کتاب بزرگی در رد

۳۴. *طبقات الفقهاء الشافعیین*، ج ۲، ص ۴۲۰؛ *الوافی بالوفیات*، ج ۶، ص ۲۲۰.

۳۵. نک: *کشف الظنون*، ج ۲، ص ۱۹۵۷.

۳۶. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۳۷. *السنن الصغیر*، ج ۱، صص ۷۲ و ۷۳، مقدمه قلعلی.

السنن الصغیر، *معرفة السنن و الآثار*،^{۳۰} *المدخل الی السنن الکبری و شعب الایمان* اشاره کرد. برخی از آثار کلامی او عبارتند از: *دلائل النبوة*، ما ورد *فی حیاة الأنبیاء بعد وفاتهم و اثبات عذاب القبر*.^{۳۱} بیهقی همچنین اثر دیگری با نام *خلافیات* دارد که از جمله آثار برجسته، ابتکاری و بی‌نظیر وی به شمار می‌آید و در آن به مسائل مورد اختلاف میان فقه شافعی و حنفی پرداخته است. بنابراین وی را می‌توان از پیشگامان فقه تطبیقی یا مقارن در قرن پنجم دانست.^{۳۲} وی صاحب اثر دیگری در مباحث اعتقادی با نام *الإعتقاد و الهدایة الی سبیل الرشاد علی مذهب السلف من أهل السنة و الجماعة* است. علاوه بر آنها، آثار دیگری نیز به بیهقی نسبت داده شده است که انتساب آنها به وی چندان مشخص نیست.^{۳۳}

۴) بیهقی در نگاه دیگران

بیهقی محدثی توانا و فقیهی مبرز بود که به‌ویژه در ترویج مذهب شافعی نقش بسزایی داشت، به‌طوری که گفته شده «هیچ فرد شافعی مذهبی وجود ندارد،

۳۰. این کتاب از منابع فقه تطبیقی است که به گفته سبکی، هیچ فقیه شافعی از آن بی‌نیاز نیست. بیهقی در این کتاب به نقد و رد سخنان احمد بن سلامه طحاوی حنفی که در رد شافعی و اصحاب او بیان داشته، پرداخته و احادیث مسندی را که شافعی در موضوع اصول و فروع دین نقل کرده، آورده و به جرح و تعدیل روایان و بیان صحت و ضعف آنها پرداخته است. وی همچنین با نظر و اجتهاد خود، برخی از روایانی را که دیگران مورد وثوق ندانسته‌اند، توثیق کرده است («احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵). مطابق آنچه مؤلف در مقدمه خود ذکر کرده است، علت تصنیف این کتاب، مواجهه با کتابی است به نام «شرح معانی الآثار» اثر ابوجعفر طحاوی عالم و پیشوای حنفیان که ۶۰ سال قبل از ولادت بیهقی وفات یافته بود. از نظر بیهقی، وی در آن اثر، به تضعیف اخبار صحیح و تصحیح اخبار ضعیف مطابق با آراء خود پرداخته و حملاتی را متوجه شافعی کرده بود، بنابراین بیهقی برای پاسخ به ایرادات طحاوی استخاره می‌کند و جوابهای مسوط و مفصلی بر آن می‌نویسد و او را به جهل در علم الحدیث متهم می‌کند. این پاسخها به «ردود بیهقی علی الطحاوی» نیز شهرت یافته است (نک: *معرفة السنن و الآثار*، ج ۱، صص ۵۴-۶۰، مقدمه قلعلی).

۳۱. نک: *کشف الظنون*، ج ۱، ص ۹؛ ج ۲، ص ۱۴۵۵؛ *جوامع حدیثی اهل سنت*، صص ۲۱۷ و ۲۱۸؛ *تاریخ عمومی حدیث*، ص ۱۵۹.

۳۲. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۳۳. «آثار ابوبکر احمد بن حسین بیهقی».

سنن بیهقی نوشت و آن را الجوهر النقی فی الرد علی البیهقی نامید. زین الدین قاسم بن قطلوبغای حنفی (د ۸۷۹ق)، این اثر را با نام ترجیع الجوهر النقی، تلخیص و به صورت الفبایی تا حرف «م» تنظیم کرده که برای اولین بار در نیمه اول قرن ۱۳ همراه اثر ترکمانی در ۱۰ مجلد در حیدرآباد دکن به چاپ رسیده است.^{۳۸}

معرفی کتاب شعب الایمان

این کتاب جامعی از روایات اعتقادی و اخلاقی و شامل ۱۱۲۶۹ حدیث است که به صورت مسند نقل شده است و با توجه به نوع حدیث نقل شده در این کتاب، یک جامع حدیثی نسبی^{۳۹} موضوع محور به شمار می آید. این کتاب از جمله کتابهایی است که مؤلف آراء صحابه و تابعان را هم در اثنای روایات آورده است. می توان گفت: کمتر موضوعی از موضوعات اعتقادی و اخلاقی وجود دارد که بیهقی بابتی به آن اختصاص نداده و روایاتی در آن خصوص نقل نکرده باشد. بنابراین کتاب وی در بین متقدمان اهل سنت اثری جامع، بدیع و منحصر به فرد به شمار می آید. بیهقی این اثر را به شیوه المنهاج فی شعب الایمان حسین بن حسن حلیمی (د ۴۰۳ق) در بیان شاخه های ایمان به رشته تحریر در آورده است و در واقع اساس هردو کتاب، حدیثی از پیامبر (ص) است که ایمان را دارای شعبه ها و شقوق مختلفی دانسته است و کمترین آن «اماطة الادی» می باشد. بیهقی در این کتاب ابتدا هر شاخه از شعبات ایمان را ذکر نموده و بعد کلام و توضیحات تفصیلی خود را به همراه شرح و دلایل دیگر به تفصیل

۳۸. کشف الظنون، ج ۲، ص ۱۰۰۷. نیز نک: «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۳۹. در اصطلاح محدثان جامع (مفرد جوامع)، به کتابی گویند که مشتمل بر تمامی موضوعات دینی و ابواب آن از جمله عقاید، احکام، سیر، آداب، تفسیر، فتن، اشراف الساعه، مناقب و ... باشد. بنابراین این کتاب را که تنها دربر دارنده موضوعات اعتقادی اخلاقی است، می توان یک جامع نسبی دانست (برای تعریف جامع حدیثی نک: علوم الحدیث و مصطلحه، ص ۱۲۲؛ مباحثی در تاریخ حدیث، ص ۳۴۷).

بیان می دارد و سپس به شعبه های دیگر می پردازد.^{۴۰} این کتاب در عصر حاضر همراه با تحقیقات سودمندی توسط محققان مختلف به چاپ رسیده است که در بخش نسخه های کتاب به آن اشاره خواهد شد.

۱) نام کتاب و پیشینه تألیف

بیهقی این اثر را الجامع المصنف فی شعب الایمان نام نهاده است که یک نام گذاری ذوقی و براساس روایت معروف «شعب الایمان» است که ائمه حدیث اهتمام ویژه ای به آن داشته و در این خصوص تألیفاتی دارند. حافظ ابن حبان (د ۳۵۴ق) کتابی به نام وصف الایمان و شعبه دارد که در ۹۹ شعبه نگاشته شده است، به دنبال او، امام حلیمی (د ۴۰۳ق) المنهاج فی شعب الایمان را در ۷۷ شعبه تألیف نمود. افزون بر این کتاب، می توان به رساله ای از ابن عربی با همین نام،^{۴۱} عقد الجمان فی بیان شعب الایمان اثر محمد مرتضی زبیدی، شعب الایمان اثر قصری و شعب الایمان اثر یک عالم شیعی که نامش مشخص نیست، اشاره کرد.^{۴۲} دو کتاب شعب الایمان اثر سعید صاغرچی و البرهان فی شعب الایمان تألیف علی شریجی نیز در دوران معاصر از جمله این آثار هستند.

در خصوص معرفی کتاب شعب الایمان بیهقی تنها مطالب بسیار مختصری نوشته شده است، از جمله سایت ویکی نور، در حد یک صفحه به معرفی این کتاب که با تصحیح زغلول چاپ شده، پرداخته است. همچنین مقاله «کتابشناسی آثار بیهقی» اثر سید جلیل ساغروانیان، در کنار دیگر آثار بیهقی، اشاره مختصری به این اثر دارد. اما تا کنون مقاله یا اثری که به شکل جامع به کتابشناسی این اثر بیهقی پرداخته باشد، یافت نشد و از این رو پژوهش حاضر می تواند در معرفی

۴۰. مباحثی در تاریخ حدیث، ص ۱۱۰؛ جوامع حدیثی اهل سنت، ص ۲۲۳؛ تاریخ عمومی حدیث، ص ۱۵۹؛ شناخت حدیث، ص ۱۱۴؛ کتاب الزهد الکبیر، صص ۴۱ و ۴۲، مقدمه حیدر.

۴۱. نک: شعب الایمان، تصحیح دمرداش، ج ۱، ص ۸، مقدمه دمرداش. ۴۲. این اثر خطی با شماره بازایی ۱۰۷۲۷-۵ و شماره کتابشناسی ۷۲۷/۱۶ ف در کتابخانه ملی ایران نگهداری می شود.

این اثر ارزشمند حدیثی اخلاقی به محققان، نقش مؤثری داشته باشد.

۲) تاریخ تألیف کتاب

ظاهراً با توجه به آنچه مؤلف در مقدمه خود می‌گوید، این کتاب در شمار آخرین تألیفات او قرار دارد؛ زیرا می‌نویسد: «اما بعد فإنَّ الله جل ثناءه و تقدست أسماءه بفضله و لطفه و فتنی لتصنیف کتب مشتملة علی أخبار مستعملة فی أصول الدین و فروعه - و الحمد لله علی ذلک کثیراً - ثم إننی احببت تصنیف کتاب جامع لأصل الإیمان و فروعه و ما جاء من الأخبار فی بیانه و حسن القيام به ...»^{۴۳} «اکنون که خداوند به فضل و لطف خود مرا به تصنیف کتابهایی مشتمل بر روایاتی در اصول و فروع دین موفق نمود، مایلیم کتابی جامع در اصل ایمان و فروع آن و آنچه از اخبار در خصوص بیان ایمان و عملی ساختن نیکوی آن آمده، فراهم آورم ...». از این رو، به لحاظ زمانی این کتاب را می‌توان با توجه به سال وفات مؤلف (۴۵۸ق) متعلق به عصر متقدمان اهل سنت دانست.

۳) طریق کتاب

بنابر آنچه محقق کتاب شعب الإیمان بیان کرده، این کتاب از طرق مختلف و به شیوه قرائت نقل شده است که به عنوان نمونه می‌توان به این طریق اشاره کرد: «اخبیرنا شیخ الإمام الحافظ الثقة ابوالقاسم علی بن الحسین بن هبة الله ابن عبدالله بن حسین الشافعی قرائة علیه و انا اسمع^{۴۴} قال حدثنا الشیخ ابوالقاسم زاهر بن طاهر بن محمد بن محمد الشحامی بقرائتی علیه فی نيسابور قال اخبیرنا الشیخ الإمام ابوبکر احمد بن الحسین بن علی بن موسی البیهقی الحافظ قال اخبیرنا الإمام الحافظ ابومحمد القاسم بن الحافظ ابی القاسم علی بن الحسین الشافعی قرائتا علیه قال اخبیرنا الفقیه ابوعبدالله محمد بن الفضل الفراوی و ابوالقاسم

۴۳. نک: همان، ج ۱، مقدمه.

۴۴. البته در این طریق، راوی برای دقت بیشتر، روز و محل این قرائت را هم آورده که روز یکشنبه ۸ جمادی الأولى سال ۵۷۱ق در شهر دمشق است.

زاهر بن طاهر الشحامی ...».

این شیوه نقل کتاب؛ یعنی قرائت که یکی از طرق تحمل حدیث به شمار می‌آید، حاکی از آن است که کتاب شعب الإیمان در عصرهای گذشته مورد اعتنا و توجه دانشمندان و اهل حدیث بوده است و سعی در قرائت و آموختن آن داشته و به صرف وجاده یا نقل بخشهایی از آن اکتفا نمی‌کرده و مقید بوده‌اند که آن را حتماً برای استادی بخوانند و تأیید مطالب آن را از آن استاد اخذ کنند.

۴) انگیزه مؤلف و ساختار کتاب

انگیزه اصلی بیهقی در تألیف این کتاب، مواجهه با کتابی در باب شعبه‌های ایمان نوشته فقیه شافعی ابوعبدالله حلیمی بود که اعجاب وی را برانگیخت و نسبت به وجود تعداد بیشتری از این نوع کتابها در جامعه آن روز، احساس ضرورت کرد؛ زیرا به نظر وی در آن دوران، مناقشات و مناظرات زیادی پیرامون اصول دین، معنای ایمان و کیفیت آن، و چگونگی کم و زیاد شدن ایمان وجود داشت. بنابراین وی بر آن شد، تا در هر شاخه از شاخه‌های ایمان، بحث مبسوطی را بیاورد و به شرح و توضیح آن همراه با ذکر دلایل خود بپردازد و برخلاف حلیمی که سندی برای مطالب خود ارائه نداده، روایات خود را به‌طور مستند و همراه با طریق آنها بیاورد.^{۴۵}

بیهقی در مقدمه کوتاهی که بر کتاب خود دارد، پس از تأکید بر لزوم چنین تألیفاتی، انگیزه خود را این‌گونه بیان داشته است: «دیدم حاکم اباعبدالله حسین بن حسن حلیمی در کتاب خود المنهاج فی شعب الإیمان درباره هر کدام از شعبه‌های ایمان که در حدیثی از پیامبر(ص) به آن اشاره شده، به حد کفایت بحث کرده است. من نیز در باب بندی کتاب خویش از او پیروی کردم».^{۴۶} از این رو، بیهقی نیز کتاب خود را در ابواب مختلفی تنظیم کرده است و پیش از ورود به ابواب

۴۵. السنن الصغیر، ج ۱، ص ۶۸، مقدمه قلعه‌جی؛ شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، مقدمه.

۴۶. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۲۷.

مختلف ایمان، ابتدا حدیث شعبه‌های ایمان را به سند خویش از پیامبر(ص) نقل می‌کند. وی در ابتدای هر باب، آیاتی از قرآن متناسب با آن باب را می‌آورد و با استناد به اقوال پیامبر(ص)، سخنان صحابه، تابعان و حتی در مواردی اتباع تابعان و نیز اشعار شعرا، توضیحاتی را در خصوص آن باب بیان می‌کند.

وی با اصل قرار دادن کتاب حلیمی، به استخراج اسناد روایات حلیمی از کتابهای معتبر و به‌ویژه بخاری و مسلم پرداخته است. بنابراین صحیح بخاری و صحیح مسلم، از جمله منابع اصلی مؤلف در تألیف کتاب می‌باشند و این نکته را می‌توان از عبارات «هكذا اخرج البخاری» یا «اخرج المسلم» در پایان نقل بیشتر احادیث، به خوبی دریافت.

احتمالاً بیهقی در تألیف شعب الإیمان به کتاب مسائل نافع بن ازرق دسترسی داشته و در برخی موارد از آن به نقل روایات پرداخته است. گرچه خود بر این نکته تصریحی ندارد، اما ضمن نقل حدیثی می‌گوید: «قال نافع بن الازرق: قال ابن عباس». ۴۷ وی همچنین در موارد معدودی با واسطه سفیان ثوری روایاتی را از امام صادق(ع) نقل می‌کند. ۴۸

در مجموع، روایات و اخبار این کتاب مطابق شماره مسلسل کتاب، به ۱۱۲۶۹ مورد می‌رسد. این کتاب در چاپهای اخیر در نه مجلد تنظیم شده است که دو مجلد انتهایی آن، به فهرست کاملی از اطراف روایات نقل شده در کتاب اختصاص دارد.

روش بیهقی در کتاب شعب الإیمان

مؤلف اثر خود را به شیوه‌ای روشمند ارائه داده و هدف او صرف جمع‌آوری روایات نبوده است. برخی از اقدامات او در این کتاب، به شرح زیر است:

۱) دقت سندی و اکتفا به نقل اخبار صحیح

بیهقی روایات و اخبار این کتاب را از طریق سماع

از اساتید و مشایخ خویش نقل کرده و هر جا طریق دیگری غیر از طریق خویش یافته، با ذکر مأخذ آن طریق را به دنبال نقل خود افزوده است. ۴۹ تقریباً عمده روایات کتاب شعب الإیمان با لفظ «اخرنا» شروع می‌شوند و واژه‌های دیگری که به سایر طرق تحمل اشاره دارند، بسیار معدودند. وی در این کتاب احادیث را با سندهای بسیار و طرق جدید و منحصر به فرد آورده و سعی در نقد سندی آنها نموده و علل سند را نیز بیان داشته است. برای مثال پس از نقل یک روایت با طریقی که خود صحیح می‌داند، درباره سند آن می‌گوید: «تفرد به عبدالرحمن بن زید بن اسلم عن ابیه» و همچنین می‌گوید: «و روی من وجه آخر ضعیف عن ابن عمرو» و سپس می‌افزاید: «و قد اخرجناه فی کتاب البعث و النشور». ۵۰

وی به روایات مرجوحه و ضعیف اعتماد نداشته و تنها احادیثی را که صحیح می‌دانسته، نقل می‌کرده است. ۵۱ او خود را ملزم می‌دانسته تا روایتی را که به جعلی بودن آن یقین دارد، نقل نکند و این نکته را از مقدمه کوتاهی که بر شعب الإیمان نوشته می‌توان دریافت. وی در آنجا، ضمن انتقاد از حلیمی به دلیل ذکر نکردن اسناد، می‌گوید: «انا علی رسم أهل الحدیث احب ایراد ما احتاج الیه من المسانید و الحکایات باسانیدها و الاقتصار علی ما لا یغلب علی القلب کونه کذباً ففی الحدیث الثابت عن سیدنا المصطفی(ص) أنه قال «من حدث بحدیث و هو یری أنه کذب فهو أحد الکاذبین»»؛ ۵۲ «من مطابق روش مرسوم محدثان، آنچه را از مسانید و حکایات می‌آورم، با سند ذکر می‌کنم و تنها به ذکر روایاتی که احتمال کذب در آنها نرود، بسنده می‌کنم؛ زیرا مطابق روایتی قطعی از پیامبر(ص) چنین نقل شده است: «اگر کسی روایتی را که می‌داند دروغ است، نقل کند، خود آن راوی نیز یکی از

۴۹. «احمد بن حسین بیهقی»، ج ۵.

۵۰. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۸۶.

۵۱. السنن الصغیر، ج ۱، ص ۷۱، مقدمه قلجعی.

۵۲. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۳۸.

۴۷. رک: همان، ج ۱، ص ۱۸۶.

۴۸. نک: همان، ج ۱، ص ۶۵۰ و ۶۵۱.

دروغگویان خواهد بود»^{۵۳}. بر این اساس، محققان این کتاب گفته‌اند وی هر حدیثی را که مکذوب نبوده، در کتاب خود آورده است.^{۵۳} اما با مراجعه به روایات کتاب و بررسی آنها درمی‌یابیم که این ملاک چندان هم رعایت نشده است و در مواردی خود مؤلف به مشکلات سندی روایت نقل شده، اذعان دارد. از جمله ذیل حدیث ۷۴۳ چنین می‌گوید: «هذا موقوف و قد روی من وجه آخر ضعيف مرفوعا الى النبي».^{۵۴}

۲) بیان توضیحات کلی در موضوع مورد بحث

وی در برخی از بابهای کتاب خود، در مواردی که احساس ضرورت کرده است، قبل از ذکر احادیث مربوط به آن باب، ابتدا به بیان توضیحاتی کلی در خصوص آن موضوع می‌پردازد. از جمله ذیل باب «فصل فی معرفة الله عزوجل و معرفة صفاته و اسمائه»، در حدود یک صفحه، توضیحاتی را در مورد حقیقت معرفت خداوند و چگونگی صفات باری تعالی بیان داشته است.

وی در بیان توضیحات خود، از روش استدلالی متکلمان معتزله^{۵۵} - یعنی قالب محاوره‌ای - و البته با کمی تفاوت سود جسته است و استدلالهای خود را در پاسخ به شبهات احتمالی مخالفان، با شیوه «ان قیل»، «قیل» مطرح می‌کند. به عنوان مثال در بحث آمرزش گناهان و اینکه آیا کبائر را هم شامل می‌شود یا خیر، چنین آورده است: «فان قیل المعنی انه یغفر الصغائر لمجتنب الكبائر ... قیل: المراد بالکبائر التی شرط فی المغفرة اجتنابها هی الشرك ... فان قیل: قد توعد اصحاب الكبائر بالنار و الخلود فیها ... قیل: هذا الوعد ینصرف الی جمیع ما تقدم ذکره ... فان قیل: و

قد قیل ...»^{۵۶}.

۳) ارجاع به دیگر بخشهای این کتاب و آثار دیگر خود

بیهقی در برخی موارد، ذیل حدیثی نکته‌ای را ذکر کرده و می‌گوید: تفصیل آن را در فلان بخش از همین کتاب آورده‌ایم. به عنوان مثال ذیل احادیثی که در فضیلت کلمه «لا اله الا الله» نقل می‌کند، می‌گوید: «... و قد ذکرنا من فضائل هذه الکلمة فی الجزء الخامس من کتاب الاسماء و الصفات جملة کافية فاقصرناها علی ما ذکرنا ...»^{۵۷}؛ «... ما در فضایل این کلمه در جزء پنجم کتاب اسماء و صفات به مقدار کافی مطالبی را ذکر کرده‌ایم و در اینجا به همین مقدار بسنده کردیم ...».

در برخی موارد وی برای آگاهی خواننده از تفصیل مطلب، او را به آثار دیگر خود ارجاع می‌دهد و این حاکی از آن است که کتاب شعب الایمان به احتمال زیاد یکی از آخرین تألیفات وی بوده است. به عنوان نمونه چنین می‌گوید: «و قد اخرجناه فی کتاب البعث و النشور».^{۵۸} البعث و النشور یکی از تألیفات مستقل بیهقی است.

۴) استفاده از تاریخ، لغت و شعر در تبیین احادیث

بیهقی در برخی از بابهای کتاب خود، به تناسب احادیث تاریخی مربوط به آن موضوع را هم ذکر می‌کند. به عنوان مثال در «باب الایمان بالقرآن و سائر الکتب المنزلة»، زیرعنوانی را با نام «ذکر حدیث جمع القرآن» تدوین کرده و در آن، به تفصیل احادیث مربوط به جمع قرآن در زمان ابوبکر و عمر توسط زید بن ثابت را آورده است.^{۵۹}

وی در برخی موارد به توضیح واژگان دشوار و غریب احادیث پرداخته است. به عنوان نمونه ذیل حدیث «ان الایمان یبدأ لمظة بیضاء فی القلب فکلما

۵۳. شعب الایمان، تصحیح زغلول، ج ۱، ص ۱۲، مقدمه بنداری.

۵۴. شعب الایمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۴۰۹.

۵۵. البته برخی از پژوهشگران معاصر، بیهقی را به لحاظ کلامی طرفدار مکتب اشاعره دانسته‌اند و حتی بر این باورند که وی در مباحث اعتقادی کتابهای خود و از جمله شعب الایمان، انتقاداتی را متوجه معتزله و حنفیان عدل‌گرا کرده است (نک: «ابوبکر بیهقی»، ج ۱۳).

۵۶. شعب الایمان، تصحیح دمردش، ج ۱، صص ۱۵۰، ۱۵۱ و ۲۲۴.

۵۷. همان، ج ۱، ص ۸۵.

۵۸. همان، ج ۱، ص ۸۶.

۵۹. نک: همان، ج ۱، ص ۱۵۳.

ازداد الايمان عظما ازداد ذلك البياض»؛ «ايمان با نقطه سفیدی در قلب شروع می‌شود و هرچه ايمان افزوده شود، اين سفیدی نیز فزون‌تر می‌شود». به توضیح واژه «لمظة» پرداخته و می‌گوید: «اللمظة هي الذوقه و هو ان يلمظ الانسان بلسانه شيئا يسيرا أي يتذوقه فكذلك القلب يدخل من الإيمان شيء يسير ثم يتسع فيه فيكثر»^{۶۰} «لمظة همان الذوقه است و آن عبارت است از اینکه انسان، چیز کمی را با زبانش بچشد (مزه کند) و قلب نیز این‌گونه است؛ ابتدا اندکی از ايمان داخل آن می‌شود و سپس در قلب گسترش یافته و زیاد می‌گردد».

او همچنین به تناسب هر باب در بعضی موارد شعرهایی از شعرای عرب را ذکر می‌کند.^{۶۱} از جمله نکات جالب توجه در اشعار نقل شده، ابیات زیر است که در منابع شیعی به امام صادق(ع) منسوب است و بیهقی آن را به نقل از شاعران دیگری آورده است:

تعصى الإله و أنت تظهر حبه / هذا محال في الفعال بدیع
لو كان حبك صادقا لأطعته / إن المحب لمن احب
مطیع.^{۶۲}

تحقیقات انجام شده پیرامون کتاب شعب الإیمان

به دلیل اهمیت و جایگاه کتاب شعب الإیمان، پژوهشگران مختلفی به شیوه‌های گوناگون از قبیل تلخیص، زوائد نویسی، ترجمه، شرح و ... به این کتاب پرداخته‌اند.

۱) زوائد نویسی

یکی از تألیفات رایج حدیثی به‌ویژه در قرن نهم، زوائد نویسی بوده است. از جمله می‌توان به کتاب فوائد المنتقى لزوائد البيهقي نوشته احمد بن ابی‌بکر بوسیری (د ۸۴۰ق) اشاره کرد که زوائد سنن بیهقی نسبت به

کتاب شش‌گانه است.^{۶۳} همچنین گفته شده که سیوطی تألیفی در این زمینه به صورت ناقص و در یک مجلد درباره کتاب شعب الإیمان داشته که تنها یک سوم کتاب را شامل می‌شده است و در حال حاضر اثری از آن موجود نیست.^{۶۴}

۲) تلخیص و ترجمه

تلخیص و ترجمه نیز در زمینه کتاب بیهقی انجام شده است. از جمله ابوجعفر عمر قزوینی (د ۶۹۹ق) این کتاب را خلاصه کرده و مختصر شعب الإیمان نامیده است. قزوینی این اثر را به درخواست شخصی به نام محمد بن قاسم که از وی تعداد شاخه‌های ايمان را پرسیده بود و در آن اختلاف‌نظرهایی وجود داشت، تألیف کرده است. او در مجموع ۷۷ شعبه از آنچه بیهقی آورده را گرفته و مطالب مهم آن را خلاصه کرده و در هر کدام به آیه‌ای از قرآن و صحیح‌ترین حدیثی که از پیامبر(ص) در آن باب رسیده، بسنده کرده است. همچنین در برخی از شاخه‌های ايمان که بیهقی آیه یا روایت یا حکایتی را نیاورده، مطالبی از این دست یا ابیات شعری را بر آن افزوده است. از این کتاب امروزه چاپهای مختلفی موجود است. از جمله نسخه‌ای که به کوشش عبدالقادر ارناؤوط در دمشق به چاپ رسیده است.^{۶۵} نیز آنچه با تحقیق محمد منیر دمشقی در دمشق چاپ شده است. همچنین نسخه دیگری که با تحقیق و تعلیق زکریا علی یوسف در قاهره منتشر شده است.^{۶۶} مختصر دیگری برای شعب الإیمان توسط ابوحفص ابن‌ملقن تألیف شده که در لبنان منتشر شده است. همچنین می‌توان از دو مختصر دیگر نام برد که یکی توسط شمس‌الدین قونوی و دیگری توسط معین‌الدین محمد بن حمویه نگاشته

۶۳. جوامع حدیثی اهل سنت، ص ۲۴۰؛ مباحثی در تاریخ حدیث، صص ۱۳۰ و ۱۳۴.

۶۴. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۸، مقدمه دمردش؛ مباحثی در تاریخ حدیث، ص ۱۳۴.

۶۵. «ابوبکر بیهقی»، ج ۱۳.

۶۶. شعب الإیمان، تصحیح دمردش، ج ۱، ص ۹، مقدمه دمردش؛ کتاب الزهد الکبیر، ص ۴۱، مقدمه حیدر.

۶۰. همان، ج ۱، ص ۵۷، ح ۳۷.

۶۱. نک: همان، ج ۱، ص ۱۸۶، ح ۲۴۵-۲۴۸، ۲۵۱-۲۵۳.

۶۲. همان، ج ۱، صص ۳۳۱ و ۳۳۱.

شده است.^{۶۷} مؤلف *كشف الظنون*، از «ترجمان شعب الإیمان» نوشته سراج‌الدین عمر بن رسلان بلقینی (د ۸۰۵ق) نیز نام برده است. برای این کتاب ترجمه‌ای به وسیله محمد ایجی نوشته شده که نسخه‌های آن در کتابخانه آستان قدس رضوی، اورخان، بورس و ایاصوفیا موجود است. اخیراً نسخه مصححی از آن به کوشش سید جلیل ساغروانیان منتشر شده است.^{۶۸}

۳) تحقیقات دانشگاهی

کتاب *شعب الإیمان* بیهقی به دلیل اهمیتی که دارد، مورد توجه مجامع علمی دانشگاهی هم قرار گرفته است و دانشجویانی در خصوص آن پایان‌نامه‌هایی را به رشته تحریر درآورده‌اند. از جمله می‌توان به این موارد اشاره نمود: *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي*؛ *باب تعظیم القرآن من الإیمان*، تحقیق سعود بن عبدالعزیز الدعجان، *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي*؛ *شعب الإخلاص و السرور بالجنة و معالجة كل ذنب بالتوبة و القربین*، تحقیق عبدالسلام سلیمان عبدالله الغفیلی، *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي: من الشعبة الثامنة إلى نهاية العاشرة*، تحقیق فلاح بن اسماعیل بن احمد، *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي: من الشعبة الخوف إلى شعبة التوکل*، تحقیق عبدالله بن سلیمان سالم الأحمدي، *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي: من أول الكتاب إلى نهاية الشعبة السابعة*، تحقیق فلاح ثانی شامان، و *الجامع لشعب الإیمان للبيهقي: من حب النبي (ص) إلى نشر العلم*، تحقیق محمد بن عبدالوهاب العقیل.^{۶۹}

۱- نسخه چاپ کتابخانه سید حبیب احمد در مدینه در ۱۴ مجلد.^{۷۰}
 ۲- نسخه آصفیه در کتابخانه شیخ عبدالرحیم صدیق در مکه.^{۷۱}
 ۳- نسخه چاپ دارالسلفیه هند که با تحقیق عبدالعلی عبدالحمید حامد منتشر شده است.^{۷۲}
 ۴- نسخه چاپ مطبعة العزیزية - شاه علی بنده - حیدرآباد (هند) که با عنوان «*الجامع لشعب الإیمان*» به کوشش حافظ عزیز بیگ قادری نقشبندی همراه با مقدمه و تعلیقاتی منتشر شده است. از مزایای این چاپ، استخراج بیشتر آیات قرآنی در حاشیه کتاب است.

۵- نسخه چاپ دارالکتب العلمیه بیروت که به کوشش محمدسعید بن بسیونی زغلول^{۷۳} در هفت مجلد به همراه دو جلد فهارس (اشعار و احادیث) چاپ شده است.
 ۶- نسخه چاپ دارالفکر بیروت که با تصحیح حمدی دمردش منتشر شده است.

۷۰. کتاب *الزهد الكبير*، ص ۴۱، مقدمه حیدر.

۷۱. همان.

۷۲. *السنن الصغیر*، ج ۱، ص ۶۸، مقدمه قلجعی.

۷۳. محمدسعید بن بسیونی زغلول تلاشهای زیادی درباره حدیث و به خصوص تصنیفات حدیثی چه در زمینه فهرست نویسی احادیث (*موسوعة أطراف الحدیث*) و چه در تنظیم فهرست مصنفات حدیثی مختلف از جمله فهارس *مسند امام احمد بن حنبل* انجام داده است. وی کار تحقیق و تصحیح کتاب *شعب الإیمان* را در مدت سه سال به نحوی بسیار عالی به انجام رسانده است. به این منظور وی نسبت به تصحیح اسامی بسیاری از شیوخ و رجال کتاب و مقابله آنها با فهرست شیوخی که آماده کرده بوده، اقدام کرده است. همچنین فهرستی هم برای اعلام و شرح حالها در کل کتاب و نیز فهرستی از احادیث براساس حروف الفبا و بر مبنای طرف حدیث آماده کرده است. وی در این کتاب به هر حدیثی یک شماره مسلسل اختصاص داده و در مجموع با این روش احادیث کتاب به ۱۱۲۶۹ حدیث می‌رسد (*شعب الإیمان*)، تصحیح زغلول، ج ۱، مقدمه بنداری).

نسخه‌های کتاب شعب الإیمان

از این کتاب نسخه‌های خطی موجود است که محققان و مصححان براساس آن، اقدام به چاپ این کتاب کرده‌اند. از جمله مخطوطه نور - عثمانیه که تنها حاوی جلد سوم کتاب *شعب الإیمان* است و نسخه

۶۷. *كشف الظنون*، ج ۱، ص ۵۷۴.

۶۸. برای آگاهی بیشتر ر.ک: «آثار ابوبکر احمد بن حسین بیهقی».

۶۹. نک: همان.

۷- نسخه چاپ دارالسلفیه بمبئی هندوستان در ۱۰ مجلد که ناقص است و در انتهای مجلد دهم، وعده داده شده که جلد ۱۱ هم به زودی منتشر می‌شود. این کتاب به تحقیق و کوشش مختار احمد الندوی با ۵۶۱۴ حدیث منتشر شده است.^{۷۴}

در میان چاپهای موجود از کتاب شعب الایمان بیهقی، دو نسخه دمرداش و زغلول از کیفیت بهتری برخوردارند که هر یک مزایایی نسبت به دیگری دارد. از جمله آنکه به لحاظ کیفیت چاپ و مشخصات ظاهری، نسخه دمرداش ترجیح دارد. اما به لحاظ شیوه تحقیق و مطالب ذکر شده در پاورقیها، نسخه زغلول با توضیحات بیشتری چه در زمینه رجال حدیث و چه غیر آن، همراه است. همچنین در نسخه زغلول به جای مقدمه محقق، مقدمه‌ای عالمانه و تفصیلی از دکتر بنداری آمده که در نوع خود قابل توجه است. بنابراین محقق در مراجعه به کتاب شعب الایمان، بی‌نیاز از مراجعه به هر دو نسخه نیست؛ زیرا در واقع اطلاعات اضافی فراهم آمده در هر یک از این نسخه‌ها، مکمل دیگری به شمار می‌آید. به عنوان مثال در سند حدیثی از کتاب شعب الایمان از فردی با لقب ابوتراب یاد شده است (سمعت اباتراب یقول) و بیهقی مشخص نکرده که منظور چه کسی است. در نسخه بسیونی زغلول هم هیچ اشاره‌ای در این خصوص یافت نمی‌شود. اما با مراجعه به نسخه دمرداش ملاحظه می‌کنیم که محقق در پاورقی خود منظور از این ابوتراب را شرح داده است و مصداقی برای آن به دست می‌دهد.^{۷۵}

در مجموع به نظر می‌رسد تصحیح دمرداش با توجه به ویژگیهای ذیل ترجیح داشته باشد: استخراج تفاوت

نسخه‌های خطی مورد استفاده و انتخاب مناسب‌ترین آنها، ارائه شرح حال نسبتاً مفصلاً از بیهقی در مقدمه کتاب، شرح مناسبی از اعلام کتاب، استخراج آیات قرآنی همراه شماره آیه و نام سوره، توضیح احادیث مطابق علم الحدیث و نسبت دادن هر حدیث به مخرج آن و ذکر درجه حدیث با استناد به آراء و اقوال البانی، شرح الفاظ غریب که بیهقی در متن کتاب درباره آنها توضیحی نداده است، استخراج فهرست احادیث، استخراج فهرست اعلام، و استخراج فهرست تفصیلی برای کتاب.

مشترکات روایی کتاب شعب الایمان با منابع شیعی^{۷۶}

از آنجا که تمامی روایات موجود در مصادر حدیثی فریقین (صرف نظر از اعتبارسنجی سندی و متنی)، در نهایت همگی به نوعی به پیامبر (ص) مستند می‌شوند. بنابراین بدیهی است که مشترکاتی میان روایات در منابع فریقین موجود باشد که تعداد آنها نیز به نظر قابل توجه می‌رسد و استقصا و احصای آنها خود می‌تواند موضوع پژوهشهای مستقل دیگری واقع شود. از این رو، دور از ذهن نیست که برخی از آنچه در کتاب شعب الایمان بیهقی آمده است، چه به نقل از وی یا به نقل از منابع دیگر، مشابه‌هایی در منابع شیعی داشته باشد. در مواردی این نقلها به صراحت از شعب الایمان بیهقی صورت پذیرفته است، مانند برخی از منقولات علامه مجلسی در بحار الأنوار که با تعبیرهایی چون «و فی شعب الایمان للبيهقي»^{۷۷} «روی البیهقی فی شعب الایمان»^{۷۸} «روی ... البیهقی فی الشعب»^{۷۹} و «ما رواه البیهقی فی الشعب»^{۸۰} آمده

۷۶. استقصای تام این موارد، خود می‌تواند موضوع مقاله‌ای مستقل باشد که در اینجا تنها به گوشه‌ای از موارد یافت شده، اشاره می‌شود.
۷۷. بحار الأنوار، ج ۶۱، ص ۱۹۵.
۷۸. همان، ج ۵۶، ص ۲۰۹.
۷۹. همان، ج ۶۲، ص ۸.
۸۰. همان، ج ۶۲، ص ۸۳.

۷۴. برای آگاهی بیشتر در مورد نسخه‌ها و چاپهای این کتاب نک: شعب الایمان، تصحیح دمرداش، ج ۱، مقدمه دمرداش؛ تاریخ الأدب العربی، ج ۶، صص ۲۲۹-۲۳۳.
۷۵. رک: شعب الایمان، تصحیح دمرداش، ج ۱، ص ۱۸۱، ح ۲۲۳؛ شعب الایمان، تصحیح زغلول، ج ۱، ص ۲۲۶.

اثر بیهقی دانسته و آن را در کنار دیگر آثار پر شمار روایی وی، از جمله دلایل ماندگاری نام وی در عالم حدیث بر شمرده و معتقدند این کتاب بیشتر در زمره ادبیات اخلاقی اصحاب حدیث جای دارد، تا یک اثر مستقل حدیثی.^{۸۶}

دکتر بنداری در مقدمه‌ای که بر شعب الایمان نوشته، آن را از مهم‌ترین موسوعات سندی و طریق الحدیثی و گنج عظیمی حاوی مجموعه بسیار مهمی از سنت پیامبر(ص) به‌ویژه در شاخه‌های ایمان دانسته و پیدایش چنین کتابی را به امت اسلامی تبریک گفته است. به نظر وی کتاب شعب الایمان اساس یک بنای عقیدتی پراهمیت در نظام اخلاقی و اسلامی را تشکیل می‌دهد و نقش مهمی در تحکیم پایه‌های ایمان دارد که دین اسلام بر آن استوار است.^{۸۷}

نتیجه‌گیری

۱. کتاب شعب الایمان بیهقی که از جمله آخرین تألیفات او و مربوط به عصر متقدمان اهل سنت است و مؤلف آن را به شیوه المنهاج فی شعب الایمان حسین بن حسن حلیمی در بیان شاخه‌های ایمان به رشته تحریر درآورده است، بیانگر گوشه‌ای از تلاش محدثان اهل سنت در حفظ و تدوین حدیث بوده و تبیینی از شیوه کار آنها به‌ویژه در دوران طلایی حدیث است.

۲. شعب الایمان، یک جامع حدیثی نسبی موضوع محور شامل مجموعه‌ای از روایات اعتقادی و اخلاقی است و ۱۱۲۶۹ حدیث را در خود جای داده است که به صورت مسند نقل شده‌اند و در زمره ادبیات اخلاقی اصحاب حدیث قرار می‌گیرد.

۳. بیهقی در شعب الایمان برای هر یک از موضوعات اعتقادی و اخلاقی، بابت اختصاص داده و روایاتی در آن خصوص همراه با توضیحات فقه الحدیثی و بعضاً رجالی نقل کرده است. بنابراین کتاب وی در بین

۸۶. «ابوبکر بیهقی»، ج ۱۳.

۸۷. شعب الایمان، تصحیح زغلول، ج ۱، صص ۱۱۰۶، مقدمه بنداری.

است.^{۸۱} گاهی منقولاتی مشترک بین منابع روایی است، مانند روایت «الإیمان إقراراً باللسان و معرفة بالقلب و عمل بالأركان» که به نقل از پیامبر(ص) در منابع مختلف فریقین مانند عیون أخبار الرضا، الخصال، سنن ابن ماجه، کنز العمال و تاریخ بغداد و همچنین شعب الایمان آمده است. گاهی نیز روایاتی است که از بیهقی نقل شده و نام وی در سند آن روایت دیده می‌شود، اما تصریحی بر نام کتاب وی و اینکه آن روایت در کدام منبع روایی نقل شده است، دیده نمی‌شود، مانند آنچه در کتاب اثبات الهداة البته به نقل از عیون أخبار الرضا دیده می‌شود که در چندین روایت، نام بیهقی آمده که از شخصی به نام محمد بن یحیی صولی روایاتی را نقل کرده است.^{۸۲} بیهقی همچنین روایاتی از امام علی(ع) با عنوان امیرالمؤمنین نقل کرده است.^{۸۳}

دیدگاه‌های دیگران درباره کتاب شعب الایمان

سبکی در طبقات الشافعیة سوگند یاد کرده است که سه اثر بیهقی یعنی الاعتقاد، دلائل النبوة و شعب الایمان کتابهایی هستند که نظیری برای هیچ‌کدام از آنها یافت نمی‌شود.^{۸۴} عبدالمعطی امین قلجی درباره کتاب شعب الایمان می‌گوید: «این اثر، کتاب بی نظیری در بیان فروعات و شاخه‌های ایمان است که رسول خدا(ص) ضمن حدیثی آنها را بر شمرده‌اند و در نوع خود منحصر به فرد است».^{۸۵} عده‌ای نیز کتاب دائرةالمعارف‌گونه شعب الایمان را پس از السنن الکبری، تأثیرگذارترین

۸۱. برخی از پژوهشگران معتقدند: بیشتر اسنادات علامه مجلسی به آثار اهل سنت، به صورت باواسطه بوده است، نه نقل مستقیم، و فهرستی نیز از این منابع فراهم آورده‌اند. نکته جالب توجه اینکه به‌رغم وجود نام کتاب شعب الایمان در بحار الأنوار، نامی از این کتاب در فهرست علامه دیده نمی‌شود. برای آگاهی بیشتر رک: در پرتو حدیث، ج ۱، صص ۱۹۷ به بعد؛ «استفاده علامه مجلسی از منابع اهل سنت»، ج ۲، صص ۲۴۷-۲۶۰؛ «دیدگاه علامه مجلسی در استفاده از اخبار و منابع اهل سنت در بحار الأنوار»، صص ۲۷-۴۴.

۸۲. به عنوان نمونه نک: اثبات الهداة، ج ۴، ص ۳۳۷؛ تفسیر کنز الدقائق، ج ۱۰، ص ۱۸۰؛ بحار الأنوار، ج ۴۹، ص ۱۴۰.

۸۳. شعب الایمان، تصحیح دمرداش، ج ۱، ص ۱۸۴، ح ۲۳۹.

۸۴. کتاب الزهد الکبیر، ص ۴۰، مقدمه حیدر.

۸۵. السنن الصغیر، ج ۱، صص ۶۸ و ۶۷، مقدمه قلجی.

متقدمان اهل سنت اثری جامع، بدیع و منحصر به فرد به شمار می‌آید.

۴. شیوه نقل کتاب یعنی قرائت که یکی از طرق تحمل حدیث به شمار می‌آید، حاکی از آن است که کتاب شعب الایمان در عصرهای گذشته مورد اعتنا و توجه دانشمندان و اهل حدیث بوده است و سعی در قرائت و آموختن آن داشته و به صرف وجاده یا نقل بخشهایی از آن اکتفا نمی‌کرده‌اند.

۵. برخی از مبانی و روشهای مؤلف در این کتاب عبارتند از: پرهیز از نقل روایات جعلی و اکتفا به

اخبار صحیح، ذکر اسناد و طرق به همراه اشاره به شیوه تحمل، تبویب و دسته‌بندی احادیث به همراه ذکر دیدگاه خود، ذکر پاره‌ای توضیحات غریب‌الحدیثی، ارجاع به دیگر آثار خود و نیز بخشهای دیگر همین کتاب، بیان توضیحات کلی در موضوع مورد بحث، ذکر پاره‌ای مباحث تاریخی، و استناد به اشعار شاعران.

۶. گرچه گفته شده بیهقی گرایش زیادی به موطن خود یعنی بیهق داشته که در خلال آثار او چشمگیر است و اسانید زیادی در آثار او با مشایخ یا محدثان متعددی از بیهق وجود دارد، اما جز چند مورد اندک یافت نشد.

کتابنامه

- «آثار ابوبکر احمد بن حسین بیهقی»، سید جلیل ساغروانیان، مجله آینه پژوهش، شماره ۱۰۳، ۱۳۸۶ش.
- «ابوبکر بیهقی و دلائل النبوة»، محمدعلی چلونگر و مهناز کوهی، مجله آینه پژوهش، شماره ۱۳۴، ۱۳۹۱ش.
- «ابوبکر بیهقی»، احمد پاکتچی، در: دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ج ۱۳، زیر نظر سید محمدکاظم موسوی بجنوردی، تهران، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۶۷ش.
- إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، محمد بن حسن حرعاملی، بیروت، مؤسسة الأعلمی للمطبوعات، ۱۴۲۵ق.
- «احمد بن حسین بیهقی»، مرتضی دهقان، در: دانشنامه جهان اسلام، ج ۵، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، تهران، بنیاد دائرة المعارف اسلامی، ۱۳۷۹ش.
- «استفاده علامه مجلسی از منابع اهل سنت»، عبدالهادی مسعودی، در: یادنامه مجلسی: مجموعه مقالات، گفتگوها و سخنرانیهای همایش بزرگداشت علامه مجلسی، به اهتمام مهدی مهریزی و هادی ربانی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۹ش.
- الأعلام، خیرالدین زرکلی، بیروت، دارالعلم للملایین، ۱۹۸۰م.
- بحار الأنوار، محمدباقر بن محمدتقی مجلسی، بیروت، مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- تاریخ الأدب العربی، کارل بروکلمان، ترجمه به عربی: عبدالحلیم نجار، قم، مؤسسة دارالکتاب الإسلامی، ۲۰۰۶م.
- تاریخ عمومی حدیث با رویکرد تحلیلی، مجید معارف، تهران، کویر، ۱۳۸۷ش.
- تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب، محمد بن محمدرضا قمی مشهدی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۶۸ش.
- جوامع حدیثی اهل سنت، مجید معارف، تهران، سمت؛ دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۳ش.
- در پرتو حدیث، عبدالهادی مسعودی، قم، دارالحدیث، ۱۳۹۱ش.
- «دیدگاه علامه مجلسی در استفاده از اخبار و منابع اهل سنت در بحار الأنوار»، احسان سرخه‌ای، مجله حدیث حوزه، شماره ۱۴، ۱۳۹۶ش.

- السنن الصغير، احمد بن حسين بيهقى، تحقيق: عبدالمعطي امين قلجعى، قاهره، دارالوفاء، بى تا.
- سير أعلام النبلاء، محمد بن احمد ذهبى، بيروت، مؤسسة الرسالة، ١٤١٤ق.
- شعب الإيمان، احمد بن حسين بيهقى، تصحيح: حمدى دمرdash، بيروت، دارالفكر، ١٤٢٤ق.
- شعب الإيمان، احمد بن حسين بيهقى، تصحيح: محمد سعيد بن بسيونى زغلول، تقديم: عبدالغفار سليمان بندارى، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤٢١ق.
- شعب الإيمان، اسعد محمد سعيد صاغرعى، بيروت، دارالكلم الطيب، ١٤١٨ق.
- شعب الإيمان، عبدالجليل بن موسى قصرى، بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٦ق.
- شناخت حديث (مبانى فهم متن - اصول نقد سند)، مجيد معارف، تهران، نبأ، ١٣٨٧ش.
- طبقات الفقهاء الشافعيين، اسماعيل بن عمر ابن كثير، قاهره، مكتبة الثقافة الدينية، ١٤١٣ق.
- علوم الحديث و مصطلحه، صبحى صالح، قم، ذوى القربى، ١٤٢٨ق.
- كتاب الزهد الكبير، احمد بن حسين بيهقى، تحقيق: عامر احمد حيدر، بيروت، دارالجنان؛ مؤسسة الكتب الثقافية، ١٤٠٨ق.
- كتاب المنهاج فى شعب الإيمان، حسين بن حسن حليمى، بيروت، دارالفكر، ١٣٩٩ق.
- كشف الظنون عن أسامى الكتب و الفنون، مصطفى بن عبدالله حاجى خليفه، بيروت، دارإحياء التراث العربى، بى تا.
- مباحثى در تاريخ حديث، مجيد معارف، تهران، نبأ، ١٣٨٣ش.
- معرفة السنن والآثار، احمد بن حسين بيهقى، تحقيق: عبدالمعطي امين قلجعى، كراچى، جامعة الدراسات الإسلامية؛ دمشق - بيروت، دارقريبية؛ حلب - قاهره، دارالوعى؛ منصوره - قاهره، دارالوفاء، ١٤١٢ق.
- الوافى بالوفيات، خليل بن ايبك صفدى، بيروت، دارإحياء التراث، ١٤٢٠ق.

